

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Друга світова війна й Україна: проблеми та пошуки

УДК 167/168:355.01(477)

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ВАЛЕРІЙ ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ПОЧАТОК «ДРУГОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ» ТА «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»: ДЕЯКІ ДИПЛОМАТИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ВОЄННІ АСПЕКТИ

Анотація. Метою дослідження став аналіз інтерпретацій початку Другої світової війни та українського чинника в ній, висвітлення міжнародних відносин напередодні глобального світового конфлікту, його початку у вересні 1939 р. Методологія студії базується на застосуванні міждисциплінарних (історичних, політологічних, військових) підходів до трактування подій другої половини 1930-х рр., а також теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців, сучасному термінологічному апараті. Висновки. На основі аналізу значного масиву різної за своїм

характером і змістом літератури та джерел розглядаються витoki й початок Другої світової війни, причини якої генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, що склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни. Унаслідок цього, а також світової економічної кризи 1929–1933 рр. у багатьох країнах Європи було встановлено авторитарні, військово-диктаторські й тоталітарні режими, які втягнули континент у воєнно-політичну кризу 1930-х рр., а потім і людство – у Другу світову війну. Акцентується увага на значенні та наслідках Мюнхенської угоди 1938 р., пакту Молотова – Ріббентропа 1939 р. в історії війни, контраверсійних оцінках цих подій у сучасній історіографії, дискусіях щодо дати початку конфлікту, а також на підготовці та розгортанні Німеччиною і СРСР воєнних дій проти Польщі. Наголошується на відповідальності всіх провідних держав світу, насамперед Німеччини, Японії, Італії, СРСР, Великобританії, Франції, США, а також «другорядних» акторів міжнародних відносин (Польщі, Угорщини, Румунії) за розв'язання Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Німеччина, СРСР, Польща, Чехословаччина, Україна, міжнародні відносини, політика «умиротворення», Мюнхенська угода, пакт Молотова – Ріббентропа, історіографія.

У перенасиченому доленосними для людства подіями двадцятому столітті найвищим трагедійним реєстром, масштабами та пролонгованими у часі наслідками виокремлюється Друга світова війна. Це визначається не тільки надзвичайною, екстраординарною щільністю воєнних, суспільно-політичних, соціогуманітарних, економічних процесів та явищ у той період, а й ні з чим не порівняною, сталою зацікавленістю ними з боку дослідників, митців, широких кіл громадськості та політикуму. Ба більше, суспільний і політичний запити на знання про війну стимулювали і продовжують підживлювати розвиток тих напрямів наукового пошуку, що здійснюються в рамках воєнної антропології, воєнної, соціальної, усної, гендерної історії. Потреба у збереженні пам'яті про жертв та учасників Другої світової війни спричинила оформлення в окремий дослідницький напрям «memory studies», а також формування офіційних церемоній у руслі державної політики пам'яті й неформальних меморіальних практик.

Та обставина, що вісімдесята річниця з часу початку Другої світової війни привернула підвищену увагу не тільки фахівців, а і громадських інституцій, керівників багатьох держав світу, засвідчує, що цей історичний період не втрачає актуальності й донині, посідаючи як у науковому, так і у суспільно-політичному дискурсах помітне місце.

Початку та генезису Другої світової війни присвячено різноманітну за змістом і жанрами літературу, масив якої стрімко зростає з кожним роком. Зокрема, за даними британської національної бібліографії, станом на 1990 р. щотижня у світі видавалося або перевидавалося лише англійською мовою до 10 назв книжок про Другу світову. Це пояснюється не лише винятковою зацікавленістю громадськості проблематикою глобального конфлікту та його уроків, а й доступністю значної частини архівних джерел, акумуляцією усних історичних та еґо-документів.

Однак і донині ситуація з розсекреченням архівних фондів, що містять інформацію про військові, дипломатичні, міжнародні, політичні та інші аспекти періоду 1938–1939 рр., залишається складною. Практично недоступні архівосховища Російської Федерації та інших країн, що приховують важливі дипломатичні матеріали 1930-х рр., ілюструють засоби підготовки й ведення бойових дій. Зокрема оперативну документацію радянських військ, в якій зафіксовано вересневі події 1939 р., донині засекречено.

Радянські архіви почали поступово й лише частково відкриватися наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., а саме після рішення І з'їзду народних депутатів СРСР (1989 р.) про створення Комісії з вивчення документальних матеріалів щодо політичної і правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. та інших матеріалів, які стосувалися початку війни. 25 травня 1989 р. в газеті «Правда» у зв'язку з прийдешнім 50-річчям вибуху світового збройного конфлікту було оприлюднено тези, підготовлені Комісією вчених СРСР і ПНР з історії відносин між двома державами, під назвою «Переддень і початок Другої світової війни». У них, зокрема, наголошувалося, що

«особливе місце [...] Мюнхенська угода (29.09.1938 р.), укладена Англією, Францією, Німеччиною й Італією, що в кінцевому підсумку призвела до ліквідації Чехословаччини як незалежної держави й відкрила шлях німецькій агресії на Схід. Ця угода стала результатом насамперед загарбницьких планів гітлерівської Німеччини в Європі і здійснюваної Лондоном особливо активно з осені 1937 р. політики поступок Німеччині. Від цього часу й політика Парижа у принципі була підпорядкована британському курсу, а за деякими аспектами політики «умиротворення» Німеччини Франція була готова навіть перевершити Англію (див. декларацію Ріббентропа – Бонне, 6.12.1938 р.)»¹.

На II з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. було оприлюднено пояснювальну записку й повідомлення від Комісії з'їзду народних депутатів СРСР щодо оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. (доповідь голови комісії О.Яковлева) та ухвалено відповідну постанову, в якій у доволі поміркованих формулюваннях засуджувалися політично-правові підстави цього пакту. Зокрема в доповіді О.Яковлева стверджувалося, що політика «умиротворення» агресорів, яку здійснювали Лондон і Париж, призвела до аншлюсу Австрії і зради Чехословаччини в Мюнхені в 1938 р. І далі підкреслювалося:

«Мюнхенська угода корінним чином змінила становище в Європі, суттєво посилила позиції Німеччини, зруйнувала зачатки системи колективної безпеки, відкрила шлях агресії у загальноєвропейському масштабі. Змова в Мюнхені не була

¹ Див.: Канун и начало Второй мировой войны: Тезисы, подготовленные Комиссией учёных СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами // 1939 год: Уроки истории. – Москва, 1990. – С.462.

поспішною імпровізацією. Вона продовжить політичну лінію, визначену Локарнським договором (1925 р.) і «пактом чотирьох» (1933 р.). Малі та середні країни Європи зрозуміли, що демократії зрадили їх, і зі страху почали схилитися у бік Німеччини. [...]

СРСР опинився у міжнародній ізоляції. Ураховуючи підтримку Мюнхена з боку США, безпосередню участь Польщі та Угорщини в поділі Чехословаччини і схвалення угоди Японією, радянське керівництво не могло не думати про безпеку створення єдиної антирадянської коаліції»².

Ці тези, а саме твердження, що «Мюнхен відкрив шлях до найбільшої трагедії ХХ ст. – Другої світової війни» та став «виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною» лягли в основу радянської, а згодом і російської історіографії початку війни та оцінки радянсько-німецького договору про ненапад як «вимушеного кроку» з боку Й.Сталіна, що дало змогу вжити додаткових заходів зі зміцнення обороноздатності країни³. Зовнішньополітичні орієнтири «країни Рад» у цей період ілюструють документи, вибірково представлені у двотомній збірці, виданій МЗС Росії, і монографії, підготовленій Інститутом загальної історії АН СРСР у 1990 р. Їх автори й упорядники доводять, що Мюнхенська угода стала «апогеєм» англо-французької «політики умиротворення», завдяки якій у другій половині 1930-х рр. гітлерівський режим під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиній державі зміг здійснити ревізію Версальського мирного договору 1919 р. і встановити німецьку гегемонію в Європі. А ігнорування країнами Заходу позиції СРСР під час мюнхенських подій, підписання у вересні 1938 р. англо-німецької та у грудні того року – французько-німецької декларацій, сприйнятих Москвою як пакти про ненапад між ними, переконали Й.Сталіна в можливості підготовки Великобританією та Францією «змови» з Німеччиною на шкоду СРСР, що і стало передумовою радянсько-німецького зближення напередодні Другої світової війни та підписання пакту про ненапад 1939 р.⁴

Представники західної історіографії, своєю чергою, стверджують, що саме радянсько-німецький договір про ненапад «відкрив шляхи» Другої світової війни. Вони, зокрема, аргументовано доводять, що Мюнхенська змова, хоча і призвела до розчленування утвореної після Першої світової

² Сообщение Комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 г. (Доклад председателя комиссии А.Н.Яковлева 23 декабря 1989 г. на II Съезде народных депутатов СССР) // 1939 год: Уроки истории. – С.478.

³ Див.: Матвеев В.А. Провал мюнхенской политики (1938–1939 гг.). – Москва, 1955 – 264 с.; Ротштейн Э. Мюнхенский договор / Пер. с англ. – Москва, 1959. – 428 с.; Христоворов В.С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны: По материалам ЦА ФСБ России // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С.21–47; Орлик И.И. Москва – Прага: накануне чехословацкой трагедии: По материалам архива Министерства иностранных дел Чешской Республики // Там же. – 2018. – №4. – С.15–29; Шубин А.В. СССР и Мюнхенский договор 1938 г. // Там же. – С.29–41.

⁴ Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы: В 2 т. / Под ред. Л.Ф.Ильичёва. – Москва, 1990. – Т.1: 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – 554 с.; Т.2: 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. – 430 с.; 1939 год: уроки истории / Отв. ред. О.А.Ржешевский. – Москва, 1990. – 508 с.

війни Чехословаччини як багатонаціональної держави (понад третину населення республіки становили національні меншини, серед них – близько 3,1 млн німців, що мешкали у прикордонній із Німеччиною Судетській області), утім вона активізувала дипломатію з метою запобігання глобальній війні в Європі. У сучасній історіографії детально розглядаються питання інтенсифікації міжнародно-дипломатичних процесів у першій половині 1939 р. Однак ключовим моментом на шляху до розв'язання війни стало саме укладення пакту між Німеччиною та СРСР, якій спричинив так званий «четвертий поділ» Польщі між ними, підкорення Німеччиною майже всієї Західної Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської («Зимової») війни 1939–1940 рр. і приєднання до СРСР Латвії, Литви, Естонії, а також Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей між СРСР і Німеччиною. Зокрема у вересні 2019 р. МЗС Естонії висловило «глибоке обурення» через те, що керівництво Росії «розповсюджує історичну несправедливість» і «виправдовує пакт Молотова – Ріббентропа», заявляючи, що «приєднання Прибалтики до СРСР жодним чином не пов'язано з підписанням у 1939 р. радянсько-німецького пакту»⁵.

У західній історіографії існує й ревізіоністський підхід (він знаходить позитивний відгук у Росії) щодо відповідальності США за підтримку німецького милітаризму та допомогу йому в підготовці до війни⁶. Аналогічний погляд присутній і у сучасній німецькій історіографії початку Другої світової війни⁷.

Британські фахівці з цієї проблематики донині дискутують політичний курс Лондона 1930-х рр. В історіографії склалося дві концепції: адепти першої (Р.Паркер, П.Фінні, Дж.Рекорд, Р.Г'юджес) розглядають політику «умиротворення» крізь призму провини за розв'язання війни та з'ясування її ступеня для кожного з «винуватців»; представники другої («ревізіоністи») (А.Тейлор, Дж.Маклін, Р.Селф, А.Стедман) обстоюють позитивні оцінки діяльності Н.Чемберлена⁸.

Як би там не було, залишається незаперечним прагнення Лондона й Парижа будь-якою ціною відвести від себе загрозу вторгнення. Ще в липні 1933 р. Великобританія, Франція, Італія та Німеччина підписали «Пакт згоди та співпраці». Попри те, що він так і не набув чинності, лінія на «умиротворення» потенційних агресорів залишалася доволі рельєфною. Найвідвертіше

⁵ Историческая справка МИД России вызвала «глубокое возмущение» в Эстонии [Електронний ресурс]: <https://ee.sputniknews.ru/estonia/75/20190923/17950620/mid-russia-vozmushhenie-estonia.html>

⁶ *Комптон Дж.* Свастика и орёл: Гитлер, Рузвельт и причины Второй мировой войны: 1933–1941. – Москва, 2007. – 255 с.

⁷ Див.: *Фляйшхауэр И.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии: 1938–1939. – Москва, 1990. – 480 с.; *Её же.* Пакт Молотова – Риббентропа: германская версия // *Международная жизнь.* – 1991. – №7. – С.129–133.

⁸ *Parker R.A.C.* Churchill and Appeasement. – London, 2001; *Finney P.* Politics and Technologies of Authenticity: the Second World War at the Close of Living Memory // *Rethinking History.* – 2017. – №21. – P.154–170; *Record J.* Appeasement: A Critical Evaluation Seventy Years On // *The Origins of the Second World War: An Illustrated Perspective / Ed. by F.McDonough.* – London, 2011. – P.223–237; *Hughes R.G.* The postwar Legacy of Appeasement: British Foreign Policy since 1945. – London, 2014; *Macklin G.* Chamberlain. – London, 2006; *Self R.* Neville Chamberlain. – Aldershot, 2006; *Stedman A.D.* Alternatives to Appeasement. – London, 2011.

її окреслив Д.Ллойд Джордж: «Ми надали Японії свободу дій проти СРСР. Хай вона розширить корейсько-маньчжурський кордон аж до Льодовитого океану і приєднає до себе далекосхідну частину Сибіру [...] Ми відкриємо Німеччині шлях на Схід і тим самим забезпечимо настільки необхідну їй можливість експансії»⁹.

Сакралізація у сучасній Росії перемоги СРСР у Другій світовій війні реабілітує останнім часом ортодоксальний радянський історіографічний погляд щодо невинуватості «країни Рад» в її розв'язання¹⁰. У російській історіографії зберігається тенденція до виправдання сталінського зовнішньополітичного курсу напередодні війни. Зокрема як відповіді на питання, чому Кремль віддав перевагу договору з Німеччиною, а не продовженню переговорів із Великобританією та Францією, що велися навесні й улітку 1939 р., наводяться різні причини: і небажання цього з боку уряду Н.Чемберлена, який проводив курс на домовленість із Німеччиною, і слабка позиція офіційного Парижа, який ішов у фарватері політики Лондона, і негативна налаштованість поляків та румунів щодо використання їхньої території радянськими військами у випадку початку війни тощо. Отже Москва нібито вимушена була обрати інший шлях для досягнення безпеки, пішовши на угоду з Німеччиною й опинившись поза європейським конфліктом, коли А.Гітлер розв'язав війну¹¹. Із нагоди 80-річчя підписання пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 2019 р. у МЗС Російської Федерації вчергове заявили, що «укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало для СРСР суворою необхідністю, вимушеним і надто важким рішенням»¹².

Деякі російські історики навіть відстоюють думку, що Друга світова війна розпочалася лише 1941 р. Наприклад, А.Кошкін нещодавно зауважив:

«На мій погляд, остаточно Друга світова війна стала саме світовою в 1941 р. Можна сперечатися про те, коли це сталося – 22 червня, коли Німеччина вдерлася до СРСР, або 7 грудня, коли японська авіація здійснила напад на американську військово-морську базу Перл-Гарбор на Гавайських островах. Наступного дня США оголосили війну Японії. Отже напад Німеччини на СРСР та Японії на США означав остаточне оформлення Другої світової війни й розстановку сил у ній»¹³.

⁹ Цит.: Партитура Второй мировой: Кто и когда начал войну? / Нарочницкая Н.А., Фалин В.М. и др. – Москва, 2009. – С.14.

¹⁰ *Максимычев И.* Дипломатия мира против дипломатии войны: Очерк советско-германских дипломатических отношений в 1933–1939 гг. – Москва, 1981. – 288 с.; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг. – Москва, 2000. – 175 с.; *Мухин Ю.И.* Кто на самом деле развязал Вторую мировую войну? – Москва, 2010. – 288 с.

¹¹ Див.: *Уткин А.И.* Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. – Москва, 2004. – 620 с.; *Чубарьян А.О.* Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 г. – Москва, 2008. – 476 с.; *Назария С.* История без мифов: Вторая мировая война: генезис, ход и итоги. – Кишинёв, 2010. – 502 с.; *Его же.* Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология. – Кишинёв, 2012. – 656 с.; *Шубин А.В.* Мир на пути к войне: СССР и мировой кризис 1933–1940 гг. – Москва, 2016. – 497 с.

¹² О «пакте Молотова – Риббентропа» – Информационно-справочные материалы [Електронний ресурс]: <https://idd.mid.ru/-/o-pakte-molotova-ribbentropa->

¹³ Японский вызов: Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 г.: Доктор исторических наук, профессор Анатолий Кошкін рассказал «Историку» о том, какие

У зв'язку з цим виникає риторичне запитання: куди віднести територіальні загарбання Японії в Азії, Італії – в Африці, Німеччини – у Західній і Центральній, а СРСР – у Східній Європі, здійснені до 1941 р.? У сучасній російській історіографії існують і виважені інтерпретації початку Другої світової війни, зокрема пакту Молотова – Ріббентропа.

Американський прагматичний погляд на історію міжнародних відносин в Європі напередодні Другої світової війни найбільш переконливо представлено в монографії Г.Кіссінджера «Дипломатія», в якій автор детально висвітлює диспозицію національних інтересів СРСР, Німеччини та інших європейських держав, що виключила, на його думку, можливість створення колективної системи безпеки в Європі. За словами колишнього американського державного діяча й дипломата, «у 1939 р., звільняючи Гітлера від небезпеки війни на двох фронтах, Сталін повинен був знати, що своєю поведінкою він робить війну неминучою. У 1914 р. Росія довела справу до війни, захищаючи свою честь. У 1939 р. вона прагнула до розпалювання війни, аби потім узяти участь у поділі трофеїв, отриманих унаслідок німецьких завоювань»¹⁴. Не зовсім точна остання теза загалом не змінює слушної паралелі між двома війнами з огляду на її цілі для Росії та СРСР.

У сучасній історіографії причин початку Другої світової війни велика увага приділяється боротьбі за вплив на країни-лімітрофи, які були буферною зоною між СРСР і Заходом у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин¹⁵. Доводиться, що СРСР та Німеччина з обох боків послідовно підточували Версальську систему в Європі¹⁶.

Водночас переважна більшість дослідників історії Другої світової війни переконані, що її причини генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, який склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни 1914–1918 рр. Адже навіть переможці, наприклад Італія та Японія, не були задоволені результатами. Перша, зокрема, претендувала на сферу домінування на Балканах, а друга – у Китаї. Франція й Великобританія суперничали за вплив на Близькому Сході та Балканах. США, своєю чергою, були незадоволені зміцненням англійських і французьких позицій в Європі, на Близькому Сході, в Африці, значній частині Азії.

Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, безперспективність імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій повоєнної Європи на засадах національної рівноправності та мирного співжиття народів, демократизації,

цели ставил перед собой Токио, и как разворачивались события в Азии тогда, когда в Европе пушки ещё молчали (беседовал Олег Назаров) [Електронний ресурс]: <https://историк.рф/сентябрь2019/>

¹⁴ Див.: Kissinger H. *Diplomacia*. – Warszawa, 1996. – S.377.

¹⁵ Наумов А. *Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: История кризиса Версальской системы*. – Москва, 2007. – 415 с.

¹⁶ *Советско-финская война 1939–1940: Хрестоматия*. – Минск, 1999. – 464 с.

гуманізації суспільства. Однак сподівання ці так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром у Старому світі запанували авторитарні й тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої, втягнуть народи в нову, Другу світову війну, набагато страшнішу та жорстокішу за попередню.

Новою реальність 1920–1930-х рр. стало швидке поширення праворадикальних ідеологій та організацій, а також установаження в багатьох країнах Європи авторитарних, військово-диктаторських, тоталітарних режимів, для яких силові методи досягнення мети здавалися цілком природними й виправданими. Громадянське суспільство наприкінці 1930-х рр. збереглося тільки у тринадцяти європейських державах, а у шістнадцяти країнах правили авторитарні й тоталітарні політичні групи та лідери. До останніх, окрім Німеччини, Італії, Іспанії, СРСР, належали Австрія, Албанія, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Греція, Польща, Румунія, Югославія, Португалія, Угорщина¹⁷. У сімнадцяти з двадцяти семи держав до війни були розпущені чи позбавлені реальних повноважень конституційні та виборні органи влади, а ще в п'яти вони припинили існування після її початку. Тільки Великобританія і Фінляндія, а також нейтральні Ірландія, Швеція, Швейцарія впродовж усього конфлікту підтримували функціонування демократичних інститутів¹⁸.

М.Наринський, указуючи на те, що пакт Молотова – Ріббентропа суперечив нормам міжнародного права та моралі, водночас наголосив:

«Договір про ненапад і таємний додатковий протокол стали тактичним успіхом Й.Сталіна, але і його стратегічним прорахунком. Договір був вигідний А.Гітлеру й дав йому змогу розв'язати Другу світову війну у сприятливих для нього умовах. Передвоєнна міжнародно-політична криза дала яскраві приклади недалекоглядності та політичних прорахунків, слідування застарілим догмам і небажання усвідомити принципово нові явища в міжнародній ситуації»¹⁹.

Натомість О.Іванов вважає, що

«радянсько-німецький пакт про ненапад підвів фінішну риску під політикою колективної безпеки [...] Розмежування сфер інтересів Німеччини та СРСР за таємним протоколом і пактом було наочним підтвердженням краху курсу на стримування агресорів і може розглядатися як цинічна оборудка двох диктаторів. Із тих пір аж до 22 червня 1941 р. Сталін здійснював власну політику умиротворення нацистської Німеччини»²⁰.

¹⁷ Пленков О.Ю. Новейшая история стран Европы и Америки. – Москва, 2014. – С.117.

¹⁸ Никонов В.А. Код цивилизации: Что ждёт России в мире будущего? – Москва, 2015. – С.82.

¹⁹ Наринский М.М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны // Великая победа: В 15 т. – Т.1: Канун трагедии. – Москва, 2015. – С.148.

²⁰ Иванов А.Г. Проблема европейской безопасности в 1939 г.: взгляд из Лондона и Москвы // Теория и практика общественного развития. – 2012. – №3. – С.175.

Окрім головних гравців, певна частина відповідальності за перебіг подій другої половини 1930-х рр. лежить і на, так би мовити, «акторах другого плану». Чехословацький уряд не використав усі можливості договорів зі Францією та СРСР про взаємодопомогу, укладених 1935 р. 25 серпня 1938 р. президент країни Е.Бенеш виклав свою позицію в такий спосіб: «Я боюся лише двох речей: війни, а після неї – більшовицької революції»²¹. Керівництво Чехословаччини відмовилося прийняти допомогу від СРСР насамперед із політико-ідеологічних міркувань, а це могло б розвернути ситуацію в інший бік та ускладнити Берліну реалізацію плану «Грюн».

У надзвичайно складній ситуації виявилась і Польща. Маючи територіальні претензії до Чехословаччини, Варшава фактично виявилася причетною до поділу цієї країни, відібравши в неї внаслідок Мюнхенської змови Тешинську область. Польські дипломати отримали від Г.Герінга задоволення в тому, що «на випадок ускладнень із Росією Польща може розраховувати на найефективнішу допомогу з боку Німеччини»²². Предметом торгу, в якому польська сторона в переговорах із німецькою виявила особливу зацікавленість, стали українські землі. Берлін сповна використав деякі слабкості польських політиків і зіграв на цьому. Німці всіляко демонстрували «байдужість» до України. Спочатку сам А.Гітлер, а потім і Й. фон Ріббентроп запевнили польських урядовців у тому, що «українське питання» вони сприймають винятково крізь призму протидії Кремлю. Під час зустрічі з міністром закордонних справ Польщі Ю.Беком (січень 1939 р.) Й. фон Ріббентроп зазначив, що «в разі ширшого врегулювання всіх проблем між Польщею й нами можна було б повністю домовитися, щоб розглядати українське питання як привілей Польщі та всіляко підтримувати її при розгляді цього питання. Це, знову-таки, має передумовою дедалі відкритішу антиросійську позицію Польщі, інакше навряд чи можуть бути спільні інтереси». Польська сторона позитивно відгукнулася на пропозицію приєднатися до Антикомінтернівського пакту. Й. фон Ріббентроп усіляко підживлював ці настрої: «Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського у цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він, усміхаючись, відповів мені: вони вже були у самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, усе ще живі сьогодні»²³. Намагаючись домогтися від польського уряду поступок у питанні Данцига, Й. фон Ріббентроп наприкінці січня 1939 р. знову запросив Ю.Бека до Берліна, занотувавши після зустрічі у своєму щоденнику:

«Потім я ще раз говорив з полковником Беком про політику Польщі та Німеччини щодо Радянського Союзу й у цьому зв'язку також із приводу питання про Велику Україну; я знову запропонував співпрацю між Польщею та Німеччиною у цій царині. Пан Бек не приховував, що Польща претендує на радянську Україну й на вихід до Чорного моря. Він тут же вказав

²¹ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С.497–500.

²² Никонов В.А. Код цивилизации... – С.83–84.

²³ Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы. – Т.1. – С.174–177.

на загрози, що їх, на думку польської сторони, нібито потягне за собою для Польщі договір із Німеччиною, спрямований проти Радянського Союзу»²⁴.

У Бухаресті також плекали сподівання на створення «Великої Румунії», що передбачало прирощення українськими етнічними землями. Однак за умови, коли Німеччина вирішила вдатися до тактичної поступки й порадила румунському керівництву віддати Радянському Союзу Південну Бессарабію та Північну Буковину, вибору не залишилося. Збережена армія через рік узяла участь у війні проти СРСР спільно з вермахтом.

Власні плани щодо територіальних придбань за рахунок українських земель мали правлячі кола Угорщини. Убачаючи у цій державі майбутнього союзника у «хрестовому поході проти більшовиків», А.Гітлер та Б.Муссоліні домоглися скликання в листопаді 1938 р. першого Віденського арбітражу для розгляду її територіальних претензій. Відтак до Угорщини відійшла частина Чехословаччини площею 11,9 тис. км², у тому числі Закарпаття (1,5 тис. км², 182 тис. населення, зокрема 30 тис. українців) із містами Ужгород, Мукачево, Берегове.

Одержавши підтримку з боку Польщі, яка прагнула мати спільний кордон з Угорщиною, Будапешт захопив і решту Закарпаття. 6 березня 1939 р. А.Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, і 15 березня німецькі війська окупували Богемію та Моравію. А 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на оволодіння Закарпаттям. 14 березня о 5-й ранку угорські війська перетнули демаркаційну лінію. Підрозділи «Карпатської Січі» чинили спротив окупантам, однак сили були нерівними. 16 березня уряд Карпатської України разом із президентом А.Волошиним змушений був виїхати за кордон. 18 березня на Верецькому перевалі зустрілись угорські й польські окупаційні війська, установивши спільний кордон.

Отже не лише так звані великі країни, а й менш впливові держави вдавалися до кроків, що дестабілізували загальну ситуацію. Саме егоїстичні інтереси всіх учасників великої геополітичної «гри» не дали змоги уникнути розв'язання війни в Європі. То чи існували взагалі такі шанси?

Фахівці з історії дипломатії, детально аналізуючи перебіг консультацій та офіційних переговорів, у результаті яких з'явилася б можливість сконструювати систему колективної безпеки, указують на низку деструктивних чинників. Серед головних слід виокремити, по-перше, вірність насамперед власному курсу кожної з держав, які стали контрагентами перемовин; по-друге, взаємна підозрілість, недовіра; по-третє, ідеологічне несприйняття. До певної міри ситуацію, що склалася, ілюструє враження, яким із послом СРСР у Великобританії І.Майським поділився заступник очільника Форін-офіс А.Кадоган: «Поляки абсолютно категорично, румуни в менш рішучій формі заявили, що вони не приєднаються до будь-якої комбінації (чи у формі декларації, чи в якійсь іншій), якщо її учасником буде також СРСР»²⁵.

²⁴ Там же. – С.194–196.

²⁵ Там же. – С.347.

Ці держави більше схилилися до отримання гарантій із боку західних демократій. Унаслідок погоджень Великобританія в березні 1939 р. дала запевнення підтримки в разі агресії проти Польщі, а згодом, спільно з Францією, – Греції та Румунії.

У середині квітня 1939 р. радянська сторона запропонувала Лондону й Парижу укласти тристоронню угоду про взаємодію в разі агресії проти будь-кого з її учасників (терміном на 5 чи 10 років). При цьому вони мали взяти на себе зобов'язання надавати військову допомогу всім державам, що розташовані між Балтійським і Чорним морями при нападі на якусь із них. Нарешті, висувалася пропозиція укласти військову конвенцію, котра регулювала б питання, пов'язані з обсягами й засобами взаємної підтримки²⁶. Через тиждень французькі дипломати виклали свою формулу: СРСР мав надати допомогу Великобританії та Франції, коли б на них напала Німеччина, натомість міг розрахувати на аналогічні дії контрагентів лише в тому випадку, якщо агресія Німеччини проти Радянського Союзу була б спричинена його сприянням західним державам²⁷.

Асиметричні підходи партнерів із переговорного процесу дали підстави Й.Сталіну одночасно (12 серпня 1939 р.) подати дипломатичні сигнали Великобританії і Франції, з одного боку, та Німеччині – з іншого. Під час чергового раунду перемовин радянська сторона висунула вимогу надати Червоній армії в разі необхідності коридори для проходження територією Польщі та Румунії, на що ті відповіли категоричною відмовою. Допоки західні дипломати намагалися «дотиснути» Варшаву, аби та згодилася на поступки, Москва домовлялася з Берліном. 21 серпня 1939 р., коли переговорний процес виявився в патовій ситуації, берлінське радіо о 23:15 повідомило про готовність Німеччини і СРСР укласти пакт про ненапад. А ще за два дні справу було зроблено: А.Гітлер отримав можливість вести війну на один – західний – фронт, а Й.Сталін, як йому здавалося, відтермінував початок зіткнення з вермахтом.

Частина політиків та істориків, переважно радянських і сучасних російських, вважають, що підписання Москвою цього документа було виправданим, урахувавши міжнародні обставини того періоду, аргументуючи це тим, що пакт нібито дозволив «відсунути війну», дав час після 1 вересня 1939 р. зосередитись на підготовці до масштабного протистояння, був необхідний передусім тому, що Великобританія і Франція зірвали переговори у серпні 1939 р. тощо. Насправді жодне з цих тверджень не підтверджується ані фактами, ані документами, ані ходом подій. Розв'язавши руки агресорові й ставши агресором, Й.Сталін зіграв за сценарієм А.Гітлера та запустив алгоритм подій, що обернувся катастрофічною за своїми наслідками війною.

У таємному додатковому протоколі до угоди про ненапад було зафіксовано стратегічні агресивні наміри двох диктаторів щодо сфер впливу у Східній Європі. Деяко безпосередньо стосувалося українських земель. Так, у пункті 2

²⁶ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы / Под ред. А.А.Громыко. – Москва, 1971. – С.236, 237.

²⁷ Там же. – С.348–349.

зазначалося, що «на випадок територіальних і політичних перетворень в областях, які належать Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла і Сан»²⁸.

Водночас Й.Сталін зробив максимально все можливе, аби виставити А.Гітлера перед усім світом як агресора. Початок наступальних операцій Українського та Білоруського фронтів було відкладено на 17 вересня 1939 р. Военні дії називалися «визвольним походом». У тексті ноти, переданої польському послові вранці 17 вересня, причини вступу радянських військ на територію Польщі пояснювалися тим, що нібито польська держава «розпалася», тож радянський уряд не може «байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі й кинуті напризволяще, залишилися беззахисними»²⁹. Однак із погляду міжнародного права радянсько-польський військовий конфлікт був війною, а СРСР – агресором.

Гітлерів задум ведення війни проти Польщі у загальних обрисах було доведено до радянської сторони. Узгодження спільних військових дій здійснювалося під час підготовки та підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова – Ріббентропа. Відповідно до домовленостей, зафіксованих у таємному протоколі, установлювалася демаркаційна лінія, яка розмежовувала райони проведення операцій вермахту й РСЧА. До зони інтересів СРСР входили етнічні землі Західної України та Західної Білорусії.

Однак є підстави вважати, що безпосередня підготовка СРСР до війни в Європі розпочалася до підписання німецько-радянських домовленостей. Зокрема ще на початку липня 1939 р. було створено 24 редакції газет, що мали виходити мовами європейських країн. Для виконання цього завдання провели мобілізацію приписного складу. До редакцій направлялися досвідчені журналісти, видавці, філологи зі знанням іноземних мов. Одночасно розгорталися керівні структури органів спецпропаганди (на війська й населення країн вірогідного противника), 7-мі управління та відділи³⁰. Окрім того органи військового управління на основі попередніх директив і розпоряджень розпочали відпрацювання планів майбутніх операцій. Для нарощування чисельності управлінь Київського та Білоруського особливих військових округів, на основі яких передбачалося створити управління Українського й Білоруського фронтів, було залучено слухачів військових академій. Групи офіцерів академії генерального штабу інструктував особисто начальник оперативного управління генштабу РСЧА. Вони виїхали до пунктів призначення ще до 23 серпня 1939 р., коли світ не знав про початок нової війни³¹.

Розгортання визначених для участі в операції військ здійснювалось у формі прихованої мобілізації під виглядом проведення великих навчальних

²⁸ СССР–Германия: 1939–1941: Сборник документов: В 2 кн. – Кн. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. / Сост. Ю.Фельштинский. – Вильнюс, 1989. – С.69.

²⁹ Правда. – 1939. – 18 сентября.

³⁰ Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – Москва, 1971. – С.16–17.

³¹ Штеменко С.М. Генеральный штаб у роки війни. – К., 1968. – С.8–9.

зборів. Приведення в бойову готовність 41 стрілецької, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад, 9 артполків та інших частин, які залучалися до наступальних операцій Українського й Білоруського фронтів на територіях Західної України та Західної Білорусії, розпочалося відповідно до вказівок, отриманих управліннями округів, із 7 вересня 1939 р. Загалом того місяця до лав РСЧА призвали понад 2,6 млн запасників семи військових округів, серед них – Київського особливого й Харківського³². Крім того було ухвалено рішення про затримку звільнення червоноармійців і молодших командирів на один місяць у військах Ленінградського, Московського, Калінінського, Білоруського, Київського й Харківського військових округів (загалом 310 632 особи).

З 11 вересня 1939 р. відповідно до директиви наркома оборони СРСР №16648 було сформовано управління Українського й Білоруського фронтів (управління армій цих фронтів створено ще у серпні) під командуванням, відповідно, командарма 1-го рангу С.Тимошенка та командарма 2-го рангу М.Ковальова. До складу керівництва Українського фронту призначено: начальник штабу – комдив М.Ватутін, члени військради – корпусний комісар В.Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов. Штаб фронту розташовувався в місті Проскурів.

Війська фронту розпочали висування у визначені райони. Так, у районі Перга, Олевськ, Білокоровичі зосереджувався 15-й окремий стрілецький корпус; Новоград-Волинський, Славутич, Шепетівка – 5-та армія (командувач І.Советников); Купель, Сатанів, Проскурів – 6-та армія (командувач П.Голиков); Гусятин, Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Ярмолинці – 12-та армія (командувач І.Тюленев). Було сформовано Шепетівську, Волочиську та Кам'янець-Подільську армійські групи. Передбачалося, що з початком наступальної операції Українського фронту 15-й стрілецький корпус передавався до складу Шепетівської групи. Окремо виділялися з'єднання та частини на прикриття кордону з Румунією.

Армійським групам було визначено найближчі завдання: Шепетівській – наступати в напрямку Рівне, Луцьк і за результатами другого дня операції оволодіти Луцьком; Волочиська націлювалася на Тернопіль, Львів і до кінця дня 18 вересня мала вийти на підступи до столиці Східної Галичини, оволодівши Перемишлянами й Буськом; Кам'янець-Подільська армійська група повинна була взяти Станіслав і перекрити шлях відступу польських військ до Румунії³³.

Загалом із радянського боку до проведення воєнних операцій у Польщі планувалося залучити 7 армій та 1 кінно-механізовану групу, 617,5 тис. особового складу, до 5 тис. гармат і мінометів, близько 4700 танків, 3300 літаків. Угруповання військ Українського фронту нараховувало до 240 тис. осіб. Чисельність радянських військ, залучених до наступальних операцій у Польщі з початком Другої світової війни, постійно нарощувалася. До кінця жовтня 1939 р. у складі двох фронтів нараховувалося понад 2,4 млн вояків, об'єднаних у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій 18 танкових бригад.

³² Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.9. – Оп.29. – Д.482. – Л.87.

³³ Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни. – С.12.

На озброєнні радянських військ у цей час перебувало до 5,5 тис. середніх і важких гармат, понад 6630 танків³⁴.

Червоній армії протистояла польська Карпатська армія, частина сил Корпусу охорони прикордоння (КОП), гарнізони кількох укріплених районів, тилові з'єднання та частини, а також рештки розгромлених гітлерівцями військ, які відійшли на схід, загалом – до 370 тис. вояків при 540 гарматах і 70 танках. Чи не 80% цих сил становили резервісти. До польської армії входили й мобілізовані після нападу Німеччини понад 150 тис. західних українців. Польський головнокомандувач Е.Ридз-Смігли після оточення гітлерівцями Варшави віддав наказ про загальний відступ у південно-східному напрямку та перехід румунського й угорського кордонів³⁵. Загалом польські війська, які дислокувалися в операційній зоні Червоної армії, під впливом ситуації, що склалася, виявилися деморалізованими, управління було порушене, стійкого зв'язку з вищим командуванням не існувало. Радянська розвідка доповідала про значні переміщення розбитих польських частин до кордонів Румунії. Водночас польське командування вживало заходів, аби забезпечитися від можливого нападу з боку СРСР.

14 вересня 1939 р. командування Українського фронту отримало директиву за підписом наркома оборони СРСР маршала К.Ворошилова на участь у військовій кампанії проти Польщі. Вимагалось завершити всі приготування й 17 вересня о 5-й год. перейти державний кордон.

Із початком наступальної операції організованого спротиву радянським військам по суті не було. Лише подекуди виникали окремі осередки опору, які швидко придушувалися. Найширшим фронтом у 230 км наступала Шепетівська армійська група, яка включала 15-й і 8-й стрілецькі корпуси. 18 вересня було захоплено Рівне, тривало просування в напрямку Володимира-Волинського, Ковеля. У волинських лісах (Сарненський укріплення район, Ковель, Боровичі), де після боїв із німцями проводилося переформування польських частин, Червона армія в період від 20 до 22 вересня наразилася на спротив поляків. Після невеликої затримки радянські війська, зламавши польську оборону на р. Західний Буг поблизу Холма, 25 вересня оволоділи цим містом і 30 вересня вийшли вглиб Польщі.

У центрі оперативного шикування на ділянці завширшки майже 90 км вела наступ Волочиська група, яка складалася з 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів (дві стрілецьких, три кавалерійських дивізії, три танкових бригади). Упродовж 17–19 вересня 1939 р. її війська взяли Тернопіль, Сокаль, Броди, Рогатин, 19 вересня вони підійшли до Львова, де зустрілися з німецькими підрозділами, які блокували в місті 15-тисячний польський гарнізон під командуванням генерала В.Лянґнера. Іноді внаслідок непорозумінь між гітлерівцями й радянцями виникали сутички. Так, 19 вересня німецькі артилеристи відкрили вогонь по радянському підрозділу, унаслідок чого було підбито 3 броньовики, 3 червоноармійців загинули, 5 зазнали

³⁴ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.722 25. – Л.117.

³⁵ *Трубайчук А.Ф.* Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993. – С.238.

поранень; німці в тому бою втратили 2 протитанкових гармати й 4 вояків³⁶. У результаті контактів між радянським і німецьким командуванням частини вермахту відійшли з цього району, а їхні позиції зайняли підрозділи Червоної армії. 22 вересня після відповідних переговорів польський гарнізон Львова капітулював. Із 25 вересня 6-та армія Українського фронту продовжувала просування у західному напрямку й на третій день досягла р. Сян на відтинку між Білгораєм і Перемишлем.

На проханням німецьких союзників у війні проти Польщі радянське командування створило найпотужніше та наймобільніше угруповання на південному напрямі. Тут діяли 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-тя, 26-та окремі танкові бригади. Ці війська наступали фронтом 110 км із середньою швидкістю 60–90 км щодоби. На першому етапі операції, 17–20 вересня 1939 р., було здобуто Коломию, Станіслав, велися бої біля Галича й на р. Стрий відбулася зустріч із німецькими підрозділами. На другому етапі угруповання перекинуло для відступаючих польських військ державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною, а також розпочало прийом від німців захоплених ними міст. Так, 22 вересня частини вермахту передали Червоній армії Стрий, 24 вересня – Дрогобич. 12-й армії довелося вести бойові дії з окремими польськими формуваннями, які намагалися пробитися до кордонів Румунії й Угорщини. Часом ці бої радянські війська проводили у взаємодії з вермахтом. Наприклад, 27–28 вересня 1939 р. в районі Журавінець радянці спільно з німцями розбили 4-тисячну польську кавалерійську групу генерала В.Андерса, що намагалася перейти кордон з Угорщиною (її командувач потрапив у радянський полон).

До 25–28 вересня 1939 р. війська Українського та Білоруського фронтів досягли визначених рубежів по річках Західний Буг, Сян та інших, зайнявши територію площею 195 тис. кв. км із населенням майже 13 млн осіб. На честь перемоги над Польщею у Бресті, Гродно та інших містах відбулися спільні радянсько-німецькі військові паради. Военні дії Червоної армії у Східній Польщі тривали 12 днів, глибина просування радянських сил становила від 250 до 350 км.

За даними, оголошеними у виступі В.Молотова, втрати з боку РСЧА – 737 загиблих, 1862 поранених³⁷. За сучасними підрахунками вони оцінюються в 1475 осіб безповоротних і 2383 – санітарних. Безпосередньо втрати Українського фронту сягали 2713 осіб, із них 972 безповоротних, 1741 санітарних³⁸. За радянськими джерелами, втрати польської сторони сягали 3,5 тис. убитими, 20 тис. пораненими, 452 536 військовослужбовців захоплено в полон, із них 18 789 офіцерів. Безпосередньо на території Західної України полонено 392 334 особи³⁹. Переважну більшість польських полонених

³⁶ Россия и СССР в войнах XX в.: Потери вооружённых сил: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 2001. – С.184.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. – С.179, 213.

³⁹ РГВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Д.22. – Л.21; Д.24. – Л.103; Д.25. – Л.44; Д.28. – Л.31; Ф.37977. – Оп.3. – Д.1226. – Л.124.

рядового складу розпустили по домівках, натомість чимало офіцерів відправили до спецтаборів НКВС, а у середині 1940 р. стратили.

Після укладання 28 вересня 1939 р. радянсько-німецького договору про дружбу й кордони Польща припинила своє існування як держава, її етнічні терени потрапили під німецьке правління, а українські й білоруські землі опинилися у складі СРСР (відповідно УРСР і БРСР). До сфери радянських інтересів, згідно з договором, відійшла й територія Литви. Натомість Радянській Союз передав Німеччині Люблінське й Варшавське воєводства, зайняті Червоною армією під час бойових дій.

Отже безпосередня підготовка військ Українського фронту до участі у воєнних діях здійснювалася ще до початку Другої світової війни та активізувалася на початку вересня 1939 р. Радянські війська, дислоковані на території УРСР, підготували та здійснили фронтову наступальну операцію.

Голова Раднаркому й народний комісар закордонних справ СРСР В.Молотов у своїй доповіді на засіданні Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р., вихваляючи «спільну» перемогу над Польщею, заявив: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім – Червоної армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору»⁴⁰. Зміст цієї воєнної акції відкритим текстом висловив у своєму наказі №199 від 7 листопада 1939 р. нарком оборони СРСР маршал К.Ворошилов: «Навальним натиском частини Червоної армії розгромили польські війська, виконавши в короткий строк свій обов'язок перед радянською Батьківщиною»⁴¹.

У сучасній вітчизняній історіографії сформувався консолідоване трактування «визвольного походу», «возз'єднання» Західної України з УРСР як безпосереднього результату «змови двох диктаторів». Жодним чином не переймаючись інтересами української спільноти, Й.Сталін у такий спосіб реалізував свої геополітичні плани. Те, що об'єктивним чином більшість українських земель об'єдналися у складі радянської України, жодною мірою не наблизило історично справедливого розв'язання «українського питання». Саме це спричинило розгортання національно-визвольного руху в 1940–1950-х рр., метою якого була реалізація суверенного права українців на власну незалежну державність, без чого українська політична нація не могла повноцінно розвиватися.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже її «протуберанці» з'являлись у різних регіонах планети, тобто європейському конфлікту передувала низка агресивних дій в інших частинах світу. Першою державою, що започаткувала ланцюгову реакцію агресій, які призвели до Другої світової війни, стала Японія, котра прагнула досягти панування в Азії й басейні Тихого океану, зокрема планувала захопити Китай, Індію, Цейлон, Австралію та інші багаті на сировину території Азіатсько-Тихоокеанського регіону, не допустивши туди США й держави

⁴⁰ ССРСР – Германия: 1939–1941. – Кн.1. – С.116.

⁴¹ Правда. – 1939. – 7 ноября.

Європи. У вересні 1931 – лютому 1932 рр. Японія захопила Північно-Східний Китай (Маньчжурію), а в липні 1937 р. розпочала війну проти Китаю.

У зв'язку з цим китайські історики переконані, що починати відлік подій Другої світової слід із 7 липня 1937 р., із вибухом японо-китайської війни. А деякі з них вважають, що ще раніше – 18 вересня 1931 р., коли японці вдерлися до Маньчжурії, захопили три північно-східних китайських провінцій й почали використовувати їх як плацдарм для нарощування сил для наступної війни проти всього Китаю, а також Радянського Союзу з метою «визволення Східної Азії від білих колонізаторів». В Японії в наукових працях і шкільних підручниках узагалі не визнається її 14-річна агресія в Китаї та особлива жорстокість японських військ щодо китайців, по суті справжні акти геноциду. Здебільшого це все називають «китайським інцидентом». А проте цей «інцидент», за підрахунками китайських істориків і демографів, забрав життя від 30 до 35 млн людей (за японськими даними – 20 млн жертв, «виправданих війною»). Водночас людські втрати Японії були майже вдсятеро меншими – 3,5 млн⁴².

В Африці за таку точку відліку можна прийняти початок агресії Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., що стало прологом широкої завойовницької програми італійського фашизму. В Європі загальноприйнятною є дата 1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу. Утім окремі вітчизняні дослідники (С.Аржевітін, О.Пагіря та ін.) стверджують, що для українців Друга світова війна розпочалася ще 15 березня 1939 р., коли 40-тисячна армія гортистської Угорщини за згодою Німеччини вторглась у щойно проголошену Карпатську Україну. Незважаючи на збройний опір нечисленних загонів карпатських січовиків (відбулися понад 20 боїв, найбільш запеклий – на Красному Полі під Хустом, де загинули 230 українців, натомість угорці втратили до 200 вояків), Угорщина впродовж трьох днів окупувала все Закарпаття. Таким чином, Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу та вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Це відзначали чимало тогочасних закордонних оглядачів, вражених подіями в Карпатській Україні, особливо на тлі фактичної капітуляції міцної чехословацької армії (понад 40 дивізій) під час окупації вермахтом Богемії й Моравії, що відбулася саме тоді⁴³.

Отже питання про початок Другої світової війни залишається відкритим. Прологом до неї стали, окрім уже зазначених агресивних дій Японії й Італії, також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого наступного року приєдналася Італія; громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр. і німецько-італійське, а також радянське втручання в її перебіг; радянсько-японський конфлікт поблизу оз. Хасан і на р. Халхін-Гол 1938–1939 рр.; аншлюс Німеччиною Австрії в березні 1938 р.; Мюнхенська

⁴² Див.: Японский вызов: Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 г. ...

⁴³ Пагіря О. Опір у Карпатах: Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 р. [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>

угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) в березні 1939 р.; зрештою підписання пакту Молотова – Ріббентропа у серпні 1939 р., який остаточно розв'язав А.Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів і водночас уможливив розширення СРСР на захід.

Підсумовуючи викладене вище, хотілося б до оцінки того, що сталося в 1930-х рр. і вилилося в катастрофічну за наслідками Другу світову війну, додати таке. Період найбільшого в історії людства збройного протистояння переконує в тому, що соціально-економічна, військово-політична поляризація, егоїзм окремих держав, зневажання природного права народів на самовизначення, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей, баналізація насильства в міжнародних відносинах є тими чинниками, що вможливають не тільки локальні війни та глобальний тероризм, а і ставлять людство на межу знищення в ядерній катастрофі. Згортання демократії та її здобутків – це внутрішньополітичний прояв системної кризи міжнародних відносин. Цю закономірність не варто випускати з уваги й сьогодні, аби суспільство не поступалося своїми завоюваннями у сфері народоправства. А.Віталє наголосив на історичній пам'яті про причини, що породили війну:

«Для наступних поколінь дуже яскраво виявляються відмінності між двома типами відповідальності в розпалюванні конфлікту. Перші – це політичні системи. Після того, як в Європі відбулася Перша світова війна й потім розгорнулася Друга, стало очевидним, що деякі режими сприяють втраті культури свободи, утворенню тиранії та диктатур і, як наслідок, рано чи пізно така політика закінчується вибухом імперіалістичної війни»⁴⁴.

Натомість Дж.Гренвілл наголошує: «Усі нації, що входять до міжнародного співтовариства, певним чином пов'язані між собою та у зв'язку з цим поділяють відповідальність за найбільш важливі події міжнародного життя, такі, як, наприклад, війна»⁴⁵. Нагальною видається необхідність усвідомлення провини та відповідальності за те, що відбулося в 1930–1940-х рр., усіх акторів тогочасного міжнародного життя.

REFERENCES

1. Burtseva, M.I. (Ed.). (1971). *Politicheskaya rabota sredi vojsk i naseleniya protivnika v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945)*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
2. Chubaryan, A.O. (2008). *Kanun tragedii: Stalin i mezhdunarodnyj krizis: sentyabr 1939 – iyun 1941 goda*. Moskva: Nauka. [in Russian].
3. Felshtinskij, Yu. (Comps.). (1989). *SSSR–Germaniya: 1939–1941. Sbornik dokumentov: v 2-x kn.* (Vol.1: Dokumenty i materialy o sovetsko-germanskikh otnosheniyakh s aprelya po oktyabr 1939 g., p.69, 116). Vilnyus: Mokslas. [in Russian].

⁴⁴ Віталє А. Вторая мировая война, её наследие и возможное будущее международных отношений [Електронний ресурс]: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4735/2/uvmi4-2005-03.pdf>

⁴⁵ Гренвилл Дж. История XX в.: Люди. События. Факты / Пер. с англ. – Москва, 1999. – С.236.

4. Flyajshkhauer, I. (1990). *Pakt. Gitler, Stalin i initsiativa germanskoj diplomatii. 1938–1939*. Moskva: Progress. [in Russian].
5. Flyajshkhauer, I. (1991). Pakt Molotova – Ribbentropa: germanskaya versiya. *Mezhdunarodnaya zhizn*, 7, 129–133. [in Russian].
6. Grenvill, Dzh. (1999). *Istoriya XX veka. Lyudi. Sobytiya. Fakty. Per. s angl.* (O.Suvorov, Trans.). Moskva: Akvarium. [in Russian].
7. Gromyko, A.A. (1971). *SSSR v borbe za mir nakanune Vtoroj mirovoj vojny (sentyabr 1938 g. – avgust 1939 g.): Dokumenty i materialy*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
8. Ilicheva, L.F. (Ed.). (1990). *God krizisa 1938–1939: dokumenty i materialy. V 2-x tomakh.* (Vol.1: 29 sentyabrya 1938 g. – 31 maya 1939 g.). Moskva: Politizdat. [in Russian].
9. Ilicheva, L.F. (Ed.). (1990). *God krizisa 1938–1939: dokumenty i materialy. V 2-x tomakh.* (Vol.2: 2 iyunya 1939 g. – 4 sentyabrya 1939 g.). Moskva: Politizdat. [in Russian].
10. Ivanov, A.G. (2012). Problema evropejskoj bezopasnosti v 1939 g.: vzglyad iz Londona i Moskvy. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 3, 175. [in Russian].
11. Khristoforov, V.S. (2009). Myunkhenskoe soglasenie – prolog Vtoroj mirovoj vojny. Po materialam TsA FSB Rossii. *Novaya i novejschaya istoriya*, 1, 21–47. [in Russian].
12. Kissinger, H. (1996). *Dyplomacija*. Warszawa: Philip Wilson, 1996. [in Polish].
13. Kompton, Dzh. (2007). *Svastika i orel. Gitler, Ruzvelt i prichiny Vtoroj mirovoj vojny. 1933–1941*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
14. Krivosheev, G.F. (Ed.). (2001). *Rossiya i SSSR v vojnakh XX veka. Poteri vooruzhennykh sil: Stat. issled.* Moskva: Olma-Press. [in Russian].
15. Maksimych, I. (1981). *Diplomatiya mira protiv diplomatii vojny. Ocherk sovetko-germanskikh diplomaticheskikh otnoshenij v 1933–1939 godax*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
16. Matveev, V.A. (1955). *Proval myunkhenskoj politiki (1938–1939 gg.)*. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
17. Meltyukhov, M.I. (2000). *Upushchennyj shans Stalina: Sovetskij Soyuz i borba za Evropu, 1939–1941 gg.: (Dok., fakty, suzhdeniya)*. Moskva: Veche. [in Russian].
18. Mukhin, Yu.I. (2010). *Kto na samom dele razvyazal Vtoruyu mirovuyu vojnu?* Moskva: Yauza-Press. [in Russian].
19. Narinskij, M.M. (2015). Mezhdunarodno-politicheskij krizis kanuna Vtoroj mirovoj vojny. *Velikaya pobeda: v 15 t.* (Vol.1: Kanun tragedii). Moskva: MGIMO – Universitet. [in Russian].
20. Narochnitskaya, N.A. & Falin, V.M. (2009). *Partitura Vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal vojnu?* Moskva: Veche. [in Russian].
21. Naumov, A. (2007). *Diplomatičeskaya borba v Evrope nakanune Vtoroj mirovoj vojny. Istoriya krizisa Versalskoj sistemy*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
22. Nazariya, S. (2010). *Istoriya bez mifov. Vtoraya mirovaya vojna: genezis, khod i itogi*. Kishinev: Gosudarstvennyj institut mezhdunarodnykh otnoshenij Moldovy; Tsentr strategicheskogo analiza i prognoza «East – West» Respubliki Moldova. [in Russian].
23. Nazariya, S. (2012). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu mirovykh vojn: fakty i mifologiya*. Kishinev. [in Russian].
24. Nikonov, V.A. (2015). *Kod tsivilizatsii. Chto zhdyot Rossiyu v mire budushchego?* Moskva. [in Russian].
25. Orlik, I.I. (2018). Moskva – Praga: nakanune chekhoslovatskoj tragedii. Po materialam arkhiva Ministerstva inostrannykh del Cheshskoj Respubliki. *Novaya i novejschaya istoriya*, 4, 15–29. [in Russian].
26. Pahiria, O. (n.d.). *Opir u Karpatakh. Yak zakarpatski boronylysia vid uhorskoj ahresii v 1939 r.* Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> [in Ukrainian].
27. Plenkov, O.Yu. (2014). *Novejschaya istoriya stran Evropy i Ameriki: uchebnik dlya bakalavrov*. Moskva: Yurajt. [in Russian].
28. Rzheshhevskij, O.A. (Ed.). (1990). *1939 god: uroki istorii*. Moskva: Mysl. [in Russian].
29. Shtemenko, S.M. (1968). *Heneralnyj shtab u roky vijny*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].

30. Shubin, A.V. (2016). *Mir na puti k vojne. SSSR i mirovoj krizis 1933–1940 gg.* Moskva: Algoritm. [in Russian].
31. Shubin, A.V. (2018). SSSR i Myunkhenskij dogovor 1938 goda. *Novaya i novejšhaya istoriya*, 4, 29–41. [in Russian].
32. Taras, A.E. (Ed.). (1999). *Sovetsko-finskaya vojna 1939–1940. Khrestomatiya.* Minsk: Kharvest. [in Russian].
33. Trubaichuk, A.F. (1993). *Brudershaft dvokh dyktatoriv.* Kyiv: Asotsiatsiia istoriykiv «Istyna». [in Ukrainian].
34. Utkin, A.I. (2004). *Unizhenie Rossii: Brest, Versal, Myunkhen.* Moskva: Eksmo; Algoritm. [in Russian].
35. Vitale, A. (n.d.). *Vtoraya mirovaya vojna, eyo nasledie i vozmozhnoe budushchee mezhdunarodnykh otnoshenij.* Retrieved from: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4735/2/uvmi4-2005-03.pdf> [in Russian].

STEPAN VIDNYANSKYJ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

VALERII HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Military History Research Center,
I.Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

BEGINNING OF THE “SECOND IMPERIALIST WAR” AND THE “UKRAINIAN QUESTION”: SOME DIPLOMATIC, POLITICAL, AND MILITARY ASPECTS

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the interpretations of the beginning of World War II and the Ukrainian factor in it in contemporary scientific discourse and to cover international relations before and after the global conflict in September 1939. The methodology is based on the application of interdisciplinary (historical, political, military) approaches to the interpretation of the events of the second half of the 1930s, as well as theoretical and conceptual developments of leading domestic and foreign specialists and modern terminological apparatus. Conclusions.* *Based on the analysis of a significant array of literature and sources of various types and contents, the article*

examines the beginning of the World War II, the reasons for which are primarily related to the imperfect world structure that developed in the form of the Versailles-Washington system of international relations following the World War I. As a result of this, as well as the global economic crisis of 1929–1933, authoritarian, military dictatorial and totalitarian regimes were established in many European countries, dragged humanity into the military-political crisis of the 30s, and then in World War II. The purpose of the article is to analyse historiographic interpretations of the beginning of World War II and the Ukrainian factor in modern scientific discourse and emphasize international relations on the eve of the global world conflict and during its beginning in September 1939. Authors focus their attention on the significance and consequences of the Munich Agreement of 1938 and the Molotov – Ribbentrop Pact of 1939 in the history of World War II, controversial opinions on these events in modern historiography and discussions about the date of the beginning of the war, as well as the deployment of training and military operations of Germany and the Soviet Union against Poland. The article emphasizes the responsibility of all the leading states of the world, primarily Germany, Japan, Italy, USSR, Great Britain, France, and USA, as well as “secondary” actors in international relations (Poland, Hungary, Romania) for unleashing the World War II.

Keywords: *World War II, Germany, USSR, Poland, Czechoslovakia, Ukraine, international relations, “appeasement” policy, Munich Agreement, Molotov – Ribbentrop Pact, historiography.*